

**ISLOM MADANIY VA MA'NAVIY AN'ANALARINI MODERNIZATSIYA
QILISHDA ALLOMALARNING ILMIY-MADANIY MEROSIDAN
FOYDALANISHNING JIHLARI**

Qobulova R.

Atayeva G.

Milliy universitet talabalari

Kirish. Har qanday jamiyat o'zining tarixiy taraqqiyotida madaniyati, falsafasi, ilm-fani, alohida shaxslarning mamlakat manfaatlariga qo'shgan hissasi bilan ajralib turadi. Ijtimoiy taraqqiyotda zamonlar o'zgarib, yangilari vujudga kelsa-da, uning madaniyati hamisha odamlarning ma'naviyatining teranligiga bog'liq bo'ladi. Busiz jamiyat hech qachon rivojlanmaydi. Jamiyatning ijtimoiy-madaniy rivojlanishi deganda ijtimoiy ong turlarining zamon talablari va mamlakat manfaatlariga muvofiq faoliyat yuritishi tushuniladi. Ijtimoiy ong turlarining (din, an'ana, madaniyat, maorif, san'at, fan, iqtisod va boshqalar) davr talabiga ko'ra va o'z darajasida faoliyat ko'rsatishiga xizmat qiluvchi jamiyat madaniyatidir.

Forobiyning ilmiy faoliyati o'rta asrlar arab-musulmon madaniyatining gullab-yashnagan davriga, ya'ni eramizning X asridagi musulmon uyg'onish davriga to'g'ri keladi. Hozirda donishmand fikrlarining dolzarbligi yana ortib bormoqda. Uning fikricha, siyosat, din va baxt bir-biri bilan o'zaro bog'langan. Dunyo islom va G'arb sivilizatsiyasi o'rtasidagi qarama-qarshilik tahdidi bilan yuzma-yuz turgan, islom madaniyati bilan bog'liq ekstremistik va terroristik kayfiyat kuchayayotgan bugungi kunda buyuk faylasuf merosi insoniyatning barcha qarashlarini hal etishga yordam beradi. Mamlakatimizda al-Forobiyning ma'naviy-axloqiy qarashlarini Sharq va G'arb madaniy sivilizatsiyasi taraqqiyotiga qo'shgan hissasini xolis va har tomonlama chuqur o'rganish va uning falsafasining umuman, ma'naviy-axloqiy merosining asl yo'nalishini aniqlash zarurati paydo bo'ldi. Demak, tadqiqot mavzusining dolzarbligi, eng avvalo, Abu Nasr Forobiyning ma'naviy-axloqiy qarashlarining Sharq va G'arb madaniy sivilizatsiyasi taraqqiyotiga ta'sirini obyektiv ahamiyatini aniqlash zaruriyatidan kelib chiqadi. Shu munosabat bilan al-Forobiyning fozil shahar haqidagi nazariyasini har tomonlama o'rganish va uning ba'zi g'oyalarini hayotga tatbiq etish, ayniqsa, uning ezgu shahar odamlarning o'zaro yordami asosida rivojlanib boruvchi birlashmasi, degan tezislarni hayotga tatbiq etish, baxtga erishish va har bir inson manfaati uchun xizmat qilish, barpo etilayotgan fuqarolik jamiyatiga chinakam insonparvarlik xarakterini berishga hissa qo'shishi mumkin. O'z-o'zini tarbiyalagan va izlanuvchan mutafakkirning "Mantiq", "Metofizika", "Etika", "Siyosiy va ijtimoiy falsafa" nomli asarlari musiqa va tibbiyotga oid yuzdan ortiq risolalari bugungi kungacha saqlanib qolgan. Abu Nasr Forobiy ma'naviy-axloqiy ta'limotining Sharq va G'arb madaniy sivilizatsiyasiga ta'siriga doir ilmiy xulosalar, taklif va tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat. - IX-X asrlarda O'rta Osiyodagi ijtimoiy-madaniy shart-sharoitlarning Abu Nasr Forobiy falsafasi shakllanishiga ta'sirini aniqlash; qadimgi yunon ijtimoiy-madaniy tafakkuri al-Forobiy ma'naviy-axloqiy ta'limotining manbai ekanligini ilmiy asoslash; Abu Nasr Forobiy ta'limotining ma'naviy-axloqiy qarashlarini ta'limotining Sharq va G'arb olimlari tomonidan o'rganilishidagi o'ziga

xosliklarni ochib berish; Abu Nasr Forobiy ma'naviy-axloqiy qarashlarining umuminsoniy va milliy madaniy qadriyatlar bilan uyg'unligini madaniy-falsafiy identifikatsiya kontekstidan kelib chiqib tadqiq qilish; Abu Nasr Forobiy ijtimoiy-madaniy qadriyatlar va ma'naviy-axloqiy meyor o'zaro ta'sir mexanizmlarining umumiy hamda xususiy tomonlarini aniqlash; Abu Nasr Forobiyning milliy o'zlikni anglash va madaniyatlararo muloqot haqidagi qarashlarini qiyosiy tadqiq qilish; xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy izlanishlari natijalaridan kelib chiqib, Abu Nasr Forobiy madaniyat falsafasining o'ziga xos jihatlarini yoritish; Abu Nasr Forobiyning san'at va musiqa haqidagi qarashlarida arab-musulmon madaniyati kategoriyalari ifodalanishini ilmiy asoslash; Abu Nasr Forobiyning shaxs ma'naviy va intellektual rivojlanishi haqidagi qarashlarining o'ziga xosligini qiyosiy tadqiq qilish; O'rta Osiyo xalqlari ilm-fani rivojlanishida Abu Nasr Forobiy ilmiy-madaniy merosi o'rnini obyektiv baholash; Abu Nasr Forobiyning ma'naviy-axloqiy ideallari va ularning zamonaviy ijtimoiy-gumanitar rivojida ahamiyatini ilmiy nuqtai nazardan asoslash; Abu Nasr Forobiyning ma'naviy-axloqiy merosini Sharq va G'arb sivilizatsiyasi rivojiga konseptual ta'siri tashkil etadi.

Islom madaniy va ma'naviy an'alarini modernizatsiya qilishda Abu Nasr Forobiy ilmiy-madaniy merosidan foydalanishning ahamiyatiga doir ilmiy xulosalar, taklif va tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat. U musiqani matematik asosda tizimlashtirgan, uni fanning bir tarmog'i sifatida ko'rsatgan birinchi dahodir. U o'z asarlarida qadimgi yunon olimlari, ayniqsa, Arastu asarlarini tahlil qilgan. U fanni o'rgatish bilan bir qatorda tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan asarlar ham yozgan. Abu Nasr Forobiy yana his va tafakkur, tarbiya va harakat tizimini takomillashtirish muammosiga murojaat qildi. Tarbiyasiz odob-axloqni yuksaltirib bo'lmaydi, o'qimagan kishi o'z fazilatlarini taniy olmaydi. Buyuk mutafakkir ilm-ma'rifat uyg'unlashgan taqdirdagina ma'naviy savodxonlikka yo'l ochiladi, fe'l-atvorini to'g'rilay olmagan odam chinakam ilmga erisha olmasligidan ogohlantiradi, jismoniy tarbiya va axloqiy tarbiyaning o'xshashligiga, ularning bir-biriga ta'siriga alohida e'tibor bergan. - xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy izlanishlari natijalaridan kelib chiqib, Abu Nasr Forobiy madaniyat falsafasining o'ziga xos jihatlari, san'at va musiqa haqidagi qarashlaridagi arab-musulmon madaniyati kategoriyalari, allomaning shaxs ma'naviy va intellektual rivojlanishi haqidagi qarashlarining o'ziga xosligi qiyosiy tadqiq qilingan;

- O'rta Osiyo xalqlari ilm-fani rivojlanishida Abu Nasr Forobiy ilmiy-madaniy merosining o'rnini obyektiv baholanib, allomaning ma'naviy-axloqiy ideallari va zamonaviy ijtimoiy-gumanitar rivojida ahamiyati ilmiy nuqtai nazardan asoslangan;

- islom madaniy va ma'naviy an'alarini modernizatsiya qilishda Abu Nasr Forobiy ilmiy-madaniy merosidan foydalanishning ahamiyatiga doir ilmiy xulosalar, taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan;

- Abu Nasr Forobiyning ma'naviyat, axloq, san'at, musiqa, madaniyat, ilm-fan haqidagi ta'limotidan yoshlar ta'lim-tarbiyasiga oid turli dasturlarni tashkil etishda foydalanish mumkinligi asoslangan.

Forobiy "Birinchi navbatda insonga, ta'lim berish kerak, tarbiyasiz ta'lim insoniyatning ashaddiy dushmanidir. O'z navbatida, uning hayotiga zarar yetkazadi", deb ta'lim-tarbiyaga alohida e'tibor qaratish zarurligini tushuntirdi. Olimning ilmiy-falsafiy asarlarini chuqurlashtirish va qayta ko'rib chiqish jarayonida uning pedagogika

tarixida buyuk siymolardan biri bo'lganligini ko'ramiz. Sharqda birinchi konstruktiv pedagogik tizimni yaratgan pedagog Abu Nasr Forobiy "Ritorika", "She'riyat san'ati", "Saodat yo'lida" risolalarida axloqiy-estetik masalalarga e'tibor berib, ta'lim-tarbiya darajalarini farqlab, asoslarini isbotlab berdi. Musiqa haqidagi kitobida musiqa san'atini go'zal tasniflaydi. "Mantiq" va "Dialektika" asarlarida esa olamning ichki aloqadorligini, uning rivojlanishi nimadan iboratligini tushuntirib, ochib beradi.

Abu Nasr Forobiy dunyoning abadiyligini tan oldi, bilimning borliqqa bog'liqligini tasdiqladi, aql-zakovat ta'limotini farqladi. Unga "Ilmlar zanjiri", "Beshinchi risola", "Tib qonunlari", "Yaxshi shahar", "Odam tanasidagi organlar", "Hayvon organizmidagi organlarning tuzilishi va faoliyati", "Hayvon a'zolari", "Temperament to'g'risida", "Ritorika", "She'riyat san'ati haqida", "Baxtga yo'l ko'rsatma", "Bo'shliq haqida", "Nazariy arifmetikaga qisqacha ma'lumot", "Prognozli geometriyaga kirish", «Munajjimlar bashoratida to'g'ri yoki noto'g'ri», «Ilmlarning kelib chiqishi» kabi asarlar yozgan faylasuf ko'plab asarlar meros qoldirdi.

Abu Nasr Forobiy ilmiy-falsafiy merosining tarixiy petrospektiv jihatlari, alloma ma'naviyat, etika, estetika, madaniyatshunoslik sohalaridagi novatorlik g'oyalari va innovatsion tamoyillarining falsafiy mohiyati ochib berilgan;

qadimgi yunon ijtimoiy-madaniy tafakkuri Abu Nasr Forobiy ma'naviy-axloqiy ta'limotining sinkretik, transformatsion xususiyatlari, ularning islom falsafasi paradigmasiga oid yangi metodologik yondashuvi ochib berilgan;

Abu Nasr Forobiy ma'naviy-axloqiy qarashlarining ta'lim-tarbiyaviy axloqiy kategoriyalar tasnifi imperativligiga doir yondashuvlar aniqlangan va undan bugungi kun yoshlari tarbiyasida samarali foydalanish yuzasidan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan;

qadimgi yunon faylasuflarining Abu Nasr Forobiyning ma'naviyat, axloq, san'at va madaniyat haqidagi qarashlariga ta'siri hamda o'zaro farqli jihatlari ilmiy asoslangan;

Abu Nasr Forobiy ta'limotining ma'naviy-axloqiy qarashlarini Sharq va G'arb olimlari tomonidan o'rganilishidagi o'ziga xosliklarni umuminsoniy va milliy madaniy qadriyatlar bilan uyg'unligi san'at, musiqa va madaniyat falsafasi paradigmasi talablaridan kelib chiqib tadqiq qilingan;

Abu Nasr Forobiy qarashlaridagi ijtimoiy-madaniy qadriyatlar va ma'naviy-axloqiy meyorlar, milliy o'zlikni anglash hamda madaniyatlararo muloqotning umumiy va xususiy tomonlari, axloqiy kategoriyalarning madaniy komponentlari ilmiy asoslangan. Abu Nasr Forobiyning ma'naviy-axloqiy ideallari va ularning zamonaviy ijtimoiy-gumanitar fanlar rivojidagi ahamiyati. Islom madaniy va ma'naviy an'analarini modernizatsiya qilishda Abu Nasr Forobiy ilmiy-madaniy merosidan foydalanishning ahamiyati. ma'naviy-axloqiy ta'limotining sharq va g'arb madaniy sivilizatsiyasiga ta'siri. Abu Nasr Forobiy ma'naviy-axloqiy ta'limotining Sharq va G'arb madaniy sivilizatsiyasiga oid ta'sirchan ilmiy-falsafiy konsepsiyalap yaratilgan. Abu Nasr Forobiyning ma'naviy-axloqiy merosini Sharq va G'arb sivilizatsiyasi rivojiga konseptual ta'siri tashkil etadi

U zamon talabiga qaramay, ilm va ilmni tan olishga intiladi. Abu Nasr Forobiy O'rta Osiyo, Fors, Iroq va arab mamlakatlari shaharlarida bo'lib, ko'plab olimlar, mutafakkirlar, shoir va arboblardan uchrashgan. Falsafa, mantiq, axloq, metafizika, tilshunoslik, tabiatshunoslik, geografiya, matematika, tibbiyot, musiqa sohalarida 150

dan ortiq risolalar yozgan olim. U o'zining barcha fan sohalarida, xususan, matematika, astronomiya, fizika va tabiiy fanlarda katta meros qoldirdi.

Buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiy ruh va ruh masalasiga nafaqat falsafada, balki musiqa va boshqa sohalarida ham alohida urg'u bergan. Mutafakkir shoirni "jon" muammosi juda tashvishga solganini asarlaridan ham ko'rish mumkin. Bundan tashqari, shoir inson qalbi va rahm-shafqati, shafolat, odob-axloq, iymon-e'tiqod, ezgulik va boshqa axloqiy fazilatlar ham bayon etgan. Bularning barchasi uning ajoyib asarlarida o'z ifodasini topgan. Forobiy «Tabiiy fanlar asoslari» asarida, ya'ni kosmogoniyada sezgiga, xususan, uning sezgisi deb ataladigan tashqi sezgi a'zolariga alohida e'tibor bergan. Olim o'zining falsafiy qarashlarida uchta asosiy yo'nalishni aniq ko'rsatib berdi: u dunyoning abadiylikini tan oldi, bilimning borliqqa bog'liqligini tasdiqladi, aql-zakovat ta'limotini tahlil qildi. Shuningdek, buyuk faylasuf o'rta asrlarda tibbiyot va falsafaning rivojlanishiga, "Tibbiy qonunlar" va boshqa asarlarning rivojiga katta hissa qo'shgan. Abu Nasr Forobiyning davlat va davlat boshqaruvi, ijtimoiy-axloqiy, siyosiy qarashlari bugungi jamiyat uchun ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

Abu Nasr Forobiy o'sha davrda olimlar orasida shakllangan yo'nalish bo'yicha ham har tomonlama bilim oldi, hikmat, tabiat, musiqa, metafizika, axloq, mantiq, siyosat va hokazolarni o'rgandi, fan sohalar bilan shug'ullangan. U dastlab eng boy ilm-fan markazi Bag'dodda o'z ta'limini mustahkamladi, Damashqda ijodiy sohasini rivojlantirdi. U Shom amiri Yusuf Hamadoniy tomonidan qo'llab-quvvatlangan bo'lsa-da, u davlat xizmatiga qiziqmay, oddiy hayot kechirdi. U o'qituvchi bo'lib, imkon qadar ilm bilan shug'ullandi. Tadqiqotchilarning fikricha, ilk o'qishni ona yurtida boshlagan, so'ngra Bag'dod va Shom mamlakati ilm-fan markazlari va o'quv yurtlarida davom etgan. Forobiy xislatining o'ziga xosligi shundaki, u ba'zilarga o'xshab "bo'ldim, bo'ldim" demay, butun umri davomida izlandi, bilimni oshirdi. U ko'plab mamlakatlarning ilm-fan va madaniyatini yaxshi bilardi. Shuning uchun odamlar uning ismini afsona sifatida ishlatishgan va "yetmishta mamlakat tilini bilishi"ga qoyil qolishgan. Darhaqiqat, agar u bir necha tilni o'zlashtirmagan bo'lsa, unda madaniyat va ilm-fandan to'liq xabardor bo'lishi dargumon. Arab, fors, turk, kurd va hokazo tillarning tadqiqotchi olimlari hamon hayratda.

Abu Nasr Forobiy Sharq va G'arb madaniyatining qadimgi va o'rta asrlar davrlarining ma'naviy harakatlantiruvchi kuchi edi. U musulmonlarga inson ongi orqali zulmatdan iymonga erishish mumkinligini ko'rsatdi. Abu Nasr Forobiy islom dinini qabul qilgan, u o'z ta'limotini islom tamoyillariga asoslaydi.

O'rta asrlarda u islomning ikki qadriyatiga: "aql" va "qalb"ga e'tibor berib, ta'lim va ilm-fanga yo'l ochdi. U qadimgi Yunonistonning mashhur faylasuflari: Arastu (miloddan avvalgi 384-322), Aflotun (428-347) va Suqrot (470-399) maktabidan ham oziqlanib, islom dunyoqarashi va falsafasini shakllantirdi. Jumladan, u Arastu mantiqiga mehr qo'ygan, unga amal qilgan va bu yo'lda ko'p izlangan. U bir qator qonun va qoidalarni ochib berdi. Chunki "Mantiq tafakkur, uning shakllari va qonuniyatlari haqidagi fandir. Mantiq ilmiy nazariyalar majmuini tashkil etadi, ularda isbotlash va rad etishning ma'lum usullari ko'rib chiqiladi. Albatta, tafakkur insonning ajralmas qismidir, chunki u tabiatan fikrlash qobiliyatiga ega. Xayolida paydo bo'lgan o'yinni boshqalarga yetkazishga harakat qiladi. Inson olomondan ajralgan holda individual yashay olmaydi. Shuning uchun boshqalar oldida to'g'ri fikr yuritishga,

fikrni to‘g‘ri ifodalashga urinish mantiqiy jarayondan o‘tadi. U, hatto, o‘z fikrining ifodasini xatti-harakati bilan uyg‘unlashtirishga harakat qiladi, mantiq tufayli xatti-harakatlarini boshqaradi.

Inson har safar yaxshi fikrlashni, o‘z fikrini to‘g‘ri ifodalashni bilsa, psixologiyasida uning xatti-harakati o‘zgaradi. Shu tufayli odamning o‘zini o‘zi boshqarishi shakllanadi. Shuning uchun ham mantiq qadimgi Xitoy, Misr, Hindiston, Eron, Yunon mutafakkirlari asarlarida tafakkur kuchining bir qismi sifatida qaraladi. Binobarin, mantiq tafakkur bilan birga kamolot jarayonini boshlab, falsafaning bir qismi sifatida rivojlandi. Bu davrda fikrlash qobiliyati yuqori bo‘lganlar o‘z fikrlari bilan boshqalarni aldashga muvaffaq bo‘lishdi. Aristotel shularni his qilib, firibgarlar aldashiga yo‘l qo‘ymaslik uchun fikrning to‘g‘ri va noto‘g‘riligini tarozida tortuvchi “mantiq ilmi”ga asos soldi va falsafadan mustaqil yangi fan sohasini (Formol mantiq) dunyoga keltirdi.

Aks holda, mantiq inson tafakkuri bilan ilk yaratilishida egizak kuch edi. Shundan keyin mantiq fanning barcha sohalari uchun fikrni tizimlashtirish shakliga aylandi. Masalan, matematikaning o‘z mantig‘i bo‘lganidek, mantiq ham hayot va fanning barcha soha va yo‘nalishlari uchun zarur bo‘lib qoldi. Agar biror kishi mantiqiy fikrlash qobiliyatiga ega bo‘lmasa, u yomon odam sifatida o‘ziga, jamiyatning boshqaruv guruhida bo‘lsa, jamiyatga tuzatib bo‘lmaydigan zarar keltiradi. Shuning uchun ham mantiqqa asos solgan Arastu insoniyat tarixida “birinchi muallim” sifatida e‘tirof etilgan. Aks holda, oddiy xalq haromlarning o‘ljasiga aylanib, qullik kishanidan hech qachon qutulolmas edi.

Arastu iste‘dodiga qoyil qolgan Abu Nasr Forobiy uning asarlarini ko‘p marta o‘qib, to‘liq o‘zlashtirgandan so‘ng, boshqalar ham tushunishi uchun ularni tizimli ravishda qayta yozgan. U qadimgi yunon mantiqiy tafakkur tizimini islom tamoyillari bilan birlashtirgan. U mantiqqa oid qirq sakkiz risola yozgan. Uning faqat yarmi bugungi kungacha yetib kelgan, o‘z qiymatini yo‘qotmagan.

Shuning uchun ham Abu Nasr Forobiyning mantiqqa oid asarlari G‘arb mamlakatlarida Arastu asarlari qatorida e‘tirof etilib, din va falsafa uyg‘unligiga yo‘l ochdi, “ikkinchi muallim” va “islom mantiqining otasi”ga aylandi. Agar umumiy hayot tajribasi ko‘rsatganidek, o‘z mantiqiga ega bo‘lmasa, fanning biron-bir sohasi rivojlanishi dargumon. Masalan, eng aybli va murakkab sohalardan biri siyosat, desak, dunyodagi siyosiy o‘yinlar qurboni bo‘lmaslik uchun insoniyatning milliy qadriyatlari, maqsad va manfaatlar ma‘lum mantiqiy talablarga bo‘ysunishi kerak. Aks holda u global siyosiy raqobatda yengilib, boshqalarning quliga aylanadi. Aristotel boshidanoq yolg‘onchi hukmron mutafakkirlar tuzog‘iga tushib qolmaslik uchun tafakkur muvozanatini, ya‘ni mantiq fanining asosini yaratdi. Xuddi shunday Forobiy ham insonning saodati uchun tafakkur tizimini ezgu shaharga sarflash kerakligini aytib, o‘z ijodining bir qismini shunga bag‘ishlagan. “Ammo buning boshida Yaratganning o‘zi – Xudo turishi kerak, bu insonning “donoligi” bo‘ladi”, dedi u.

Bizningcha, insoniyat XXI asrning birinchi choragid yashayotgan ekan, geosiyosat va iqtisodda jiddiy raqobat va ziddiyatlar hukm surayotgan davrda yosh avlod ongu tafakkurini uyg‘otish uchun Abu Nasr Forobiy asarlarini darslik qilib, barcha maktab va oliy o‘quv yurtlarida o‘qitish zarur. Chunki uning ijodining mazmun-mohiyati hali eskirgani yo‘q. Uning fikricha, nazariy aql mevasini amaliy tajriba bilan ko‘rsatib bo‘lmasa, uning qiymati yo‘q. Masalan, Forobiy «Ilmlarning miqdoriy

ko'rsatkichi" asarida mantiq ilmining mazmuni va foydalari haqida gapirar ekan, insonda aqlga mos keladigan tabiiy mantiqiy tushunchalar borligini aytadi. Misol uchun, "Butun uning qismlaridan katta", "Ko'k oqdan farq qiladi", "4 raqami juft" kabi aniq narsalarni aytishimiz mumkin. Biroq, ba'zi fikrlar xatoga olib kelishi mumkin. Buning uchun buni isbotlash kerak bo'ladi. Bunday holda, maxsus qoidalar talab qilinadi. Ular orqali aql turli xatolardan himoyalanaadi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, mantiq qonunlarini tildagi grammatika faniga qiyoslash mumkin. Chunki tilda grammatika bo'lmasa, fikrlarning murakkab mazmunini tarqoq, asossiz, tartibsiz so'zlar bilan boshqalarga taqdim eta olmaymiz. Va agar biz mantiqni, uning mohiyatini anglay olmasak, turli fikrlarni farqlovchi tarozi yo'qligi sababli sarosimaga tushib, bir qarorga kela olmaymiz. Shuning uchun ham jamiyat o'z fikrlash qobiliyatini nazariyadan amaliyotga o'tkaza oladigan ziyoli insonlarga doimo muhtoj. Har qanday vaqtda mantiqsiz odam bilan har qanday mavzuni muhokama qilish va undan xulosa chiqarish qiyin.

Abu Nasr Forobiy mantiqqa uch xil tushunchani yuklaydi. Ular:

- 1) so'z mantiq'i;
- 2) diqqat yoki ehtiros mantiqi;
- 3) ong mantiqi.

Shaxs aytgan so'zlardan uning fikrining aniq va tushunarsiz shaklini sezish va tahlil qilish mumkin. Shuning uchun so'zning o'ziga xos tizimi mavjud. Xalqimiz "Tizimli so'z turkumi topiladi, tizimsiz so'z egasi topiladi", deganda chuqur ma'no bor.

Diqqat mantiqi esa inson tasavvurining butun ifodasidir. Shuning uchun ham u yerda yaxshi-yomon o'ylar aralashib, bir-biri bilan bellashib, tortishib vaqt o'tkazishadi. Jangda g'alaba yovuz nafs tarafiga o'tsa ham aql mantiq'i yovuzlikni amalga oshirishda to'siq bo'lishga harakat qiladi. Shuning uchun ko'pincha ongning ish tizimi insonning hissiy talabi bilan belgilanadi. Insonning xohishi yaxshilikka yuzlansa, aqlning mantiqiy kuchi bunga sarflanadi. Bu yerda shoir qalb charxlangan bo'lsa, ya'ni qalbning zulmat xohishi bilan insonning xohish-istaklari poymol bo'lsa, nursiz aql zalolatga ketishini aytadi. «Aqlli deb shunday kishilarga aytiladiki, ular fazilatli, o'tkir mulohazali, foydali ishlarga berilgan, zarur narsalarni kashf va ixtiro etishda zo'r iste'dodga ega, yomon ishlardan o'zini chetga olib yuradilar. Bunday kishilarni oqil deydi. Yomon ishlarni o'ylab topish uchun zehn-idrokka ega bo'lganlarni aqlli deb bo'lmaydi, ularni ayyor, aldoqchi degan nomlar bilan atamoq lozim».

Forobiy o'z maktabini islomiy tamoyillar asosida shakllantirgan. Qur'oni karimda: "Osmonlaru yerda bor narsaga, nima bo'layotganiga aql ko'zing bilan qarang" (Yunis-101), degan Rasulullohga. Chunki "aql" insonni boshqa tirik mavjudotlardan ajratib turadigan Xudoning o'ziga xos ne'matidir. "Aql" dunyoni bilish vositasidir. Qur'oni karimda aytilganidek: "Agar sizlar yordam so'rganlaringiz sizga yordam bera olmasalar, bilingki, Qur'on faqat Allohning cheksiz ilmi ila nozil qilingan va Undan o'zga iloh yo'qdir. Bas, agar musulmon bo'lsangiz, Allohning hukmini qabul qiling". (Hud-14). U holda islom ilmi Alloh taoloning hukmi bilan Alloh bergan ong o'rtasida muvozanat hosil qiladi va ilohiy ilmga ega bo'ladi. Forobiy xudoga ishonishga undaydi. Shuning uchun u islom falsafasiga asos solgan. Binobarin, musulmon uchun Allohning, Qur'oni karim va Rasulining borligini tan olish Alloh

taoloning hukmini qabul qilish va tafakkurning boshlanishidir. Forobiy xudoga iymon keltirgani uchun aql tarozisi yordamida Allohni bilish va uni ilmiy asosda ongli ravishda qabul qilish mumkinligini aytgan. Tabiat yaratilishining har bir qismi bir sababga bog'liq. Va shu tarzda, har safar bir sabab boshqa sababga bog'langan bo'lsa, u yangi borliq bilan bog'lanishda davom etadi. Oxir-oqibat, sabablarning sababi barcha sabablarning Yaratuvchisi bo'lgan birinchi sababga to'g'ri keladi. U barcha mavjudotlarni yaratgan Xudodir.

Abu Nasr Forobiy – fikrlash, bayon qilish va isbotlashda mantiqqa tayanadigan faylasuf. U o'z asarlarida Aristotel tadqiqotlari asosida mantiqqa ko'proq e'tibor qaratgan. U arab olimlarini mantiq ilmi bilan tanishtira oldi. Mutafakkir nazariy qiyoslash asoslarini sodda tilda tushuntirib berdi. U besh xil tahlil qildi. Tahlil izchil bo'lib, haqiqatga yetaklasa, "mustahkam", qisman to'g'ri bo'lsa, "bahsli" deyiladi. Insonni xayolga yetaklasa, uni "she'r" deb tan olgan. Forobiy falsafasi o'z-o'zidan butun bir maktabdir. Unga ergashgan faylasuflarning maqsadi haqiqat, ya'ni haqiqat izlash edi. Hamma birlashishni xohlardi. Masalan, Platon va Aristotel falsafa maktablari bir-biridan shakllangan. Ular bir-biridan farqli bo'lib ko'rinsa-da, haqiqatni izlashda bir-biri bilan hamohang. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Abu Nasr Forobiyni "falsafaning uyg'un asoslari"ni istagan birinchi faylasuf deb atagan ma'qul.

Forobiy falsafasi islomiy mazmun va shaklning Arastu hikmatlari va Platonning yangi falsafa maktabi (neoplatonizm) asosidagi shakldir. Farabitolog-olimlarning fikricha, u mantiqda - Plotin, ijodda - Arastu, axloq va siyosatda - Aflotun, metafizikada qarashlari va bilimlaridan oziqlangan. Misrni zabt etgandan so'ng, shoh Aleksandr (miloddan avvalgi 323-356) yigirmaga yaqin shahar qurdi, ammo aynan Misrda u o'z nomini oldi, eng mashhur shaharga aylandi. Shu sababli yunon falsafiy maktabi Afinadan Misrning Iskandariya shahriga ko'chib o'tdi. Keyin Platon falsafasining yangicha tahlili va g'oyalarini ishlab chiqdi, yangi falsafiy maktabga asos soldi. U "Falsafaning uchta asosi bor", dedi.

Ular: «1) yolg'iz, sheriksiz, ijod yaratuvchi; 2) aql, ong, fikrlash kuchi; 3) ruh". Aytishlaricha, uch asos islom falsafasining metafizik poydevorini yaratishda manba bo'lgan. Chunki Platon: "Falsafiy tadqiqning asosiy maqsadi so'fiylar kabi borliqning yagona manbai, ya'ni Xudo bilan uchrashishdir", degan edi. U yana shunday degan edi: "Falsafani inson yaratgan, shuning uchun falsafiy tafakkurning yakuniy tahlili boshidanoq insonning tabiati va uning bu dunyodagi o'rniga qaratilgan bo'lsa ajabmas".

Forobiy islom falsafasida payg'ambarni faol aql sohibi deb atagan, u o'z nuri bilan odamlarni to'g'ri yo'lga boshlashini tan olgan. Shuningdek, u o'zining "Yaxshi shahar aholisi" kitobida falsafa tushuncha sifatida bir maqsad sari yetaklashini aytgan. Muhimi shundaki, Abu Nasr Forobiy islom siyosiy falsafasining asoschisi sifatida o'zining islom falsafasida kichik insoniyat jamiyati, ya'ni oila, katta jamiyat – shahar va mamlakat baxtini orzu qilgan. U o'z orzu-havaslarini, fikrlarini "Tafakkurning asosiy nuqtalari" asarida jamlagan. Unda shunday deyiladi: "Ushbu risoladagi hikoyatlar davlat boshqaruvi asoslari, an'anaviy oila tizimi, tarbiya an'analari, tarixiy mutafakkirlar jamiyati-shahari tizimi haqidadir. Unda savobli ishlarni amalga oshirish va obodonlashtirish, odamlarni go'zal xulqli bo'lish, shahar aholisi baxtiga yo'l ochish nazarda tutilgan. Olimning "Tafakkurning asosiy nuqtalari" risolasi siyosiy falsafa mazmunida yozilgan. Uning qadr-qimmatini va ahamiyati, hozirgi zamondagi

dolzarbligi, shubhasiz, sezilib turibdi. Binobarin, u inson tabiati bilan birlashgan tashqi va ichki quvvatlar uning baxti uchun zarur ekanligini hisobga olmaydi.

Forobiy o'z vaqtida ta'lim olishning oqilona yo'lini belgilab bergan Arastu asarlarini o'nlab marta o'qib, yod olganini aytgan edi. Bola buni, birinchi navbatda, ongning nazariy qismida yurak bilan his qilishi va uni aql bilan qabul qilish jarayonidan o'tishi kerak. Va uning haqiqiy samaradorligiga ishonch hosil qilish uchun uni amaliy bosqichga o'tish orqali aniqlash mumkin. Bunday fikrlash doimo mantiqiy fanga asoslanadi. Masalan, "odam", "hayvon", "aql" kabi uchta so'z mantiqiy tizimga kiritilsa, ular o'ziga xos tushunchadan umumiy fikrga aylanib, bir fikrdan ikkinchi fikrga o'tadi. Inson aqlli, odam hayvondir. Shunday qilib, ba'zi hayvonlar aqlli va ba'zi hayvonlar aqlli emas. Tanqidiy tartibga solingan tushunchalar g'oyalardan g'oyalarni yaratishi mumkin. Biz so'z yuritayotgan Forobiy risolasi o'quvchini bir g'oyadan ikkinchi g'oyaga yetaklab, baxtli jamiyat yaratishga undaydi. Abu Nasr Forobiy qadimgi yunon astronomi Klavdiy Ptolemey asarlarini sharhladi va takomillashtirdi, nazariy (matematik) va amaliy xulosalar qildi, fikr va mulohazalar bildirdi. Masalan, u tarixda birinchi marta Cho'lpon sayyorasining Quyosh yuzasidan o'tishini kuzatdi. "Munajjimlar bashoratida nima to'g'ri yoki noto'g'ri" risolasida olim yulduzlar harakati, ilmiy astronomiya, uning o'rni, rang-barangligi, dunyoqarashi, o'zini o'zi ko'rishi va boshqalarni ta'riflaydi, uning vizual xususiyatlaridan kelib chiqib, yerdagi inson hayoti kelajagini bashorat qilish mumkinligini da'vo qiladigan noaniq va shubhali munajjimlik fanidan ajratib turadi.

Olimning ilmiy-falsafiy asarlari bilan tanshish jarayonida uning pedagogika tarixidagi buyuk siymolardan biri bo'lganiga guvoh bo'lamiz. U Sharq mamlakatlarida birinchi konstruktiv pedagogik tizimni yaratgan pedagog hisoblanadi. Alloma fikricha, yosh avlod ongini shakllantirish uchun uchta narsa xususiyatlarini tizimlashtirish va ketma-ketlashtirish edi.

Olim jismoniy tarbiya va axloqiy tarbiyaning o'xshashligiga, ularning bir-biriga ta'siriga alohida e'tibor bergan.

Muallif "Ritorika", "She'riyat san'ati haqida", "Baxtga yetaklovchi" risolalarida estetik masalalarga e'tibor bergan, san'at, go'zallik, baxt, mehr-oqibat kategoriyalarini ochib bergan, ularning asosini isbotlagan. U axloqni, eng avvalo, yaxshi va yomonni farqlash imkonini beruvchi fan deb hisoblagan. Shuning uchun uning axloqqa oid qarashlarida ezgulik, mehr-oqibat kategoriyalari asosiy o'rin egallaydi. Olimning axloqiy fikrlari insonparvarlik bilan to'lib-toshgan, u inson farzandi ijodning eng oliy cho'qqisi, butun qalb egasi ekanligini, shuning uchun ham uni e'zozlash, e'zozlash zarurligini targ'ib qiladi.

Forobiy yaratgan g'azalning asosiy g'oyasi uch narsaning birligidir: bilim, ezgulik, go'zallik. Uning gumanistik g'oyalari butun dunyoga keng tarqaldi. U aql va bilimning yuksak qadriyatini ulug'lab, san'at, go'zallik haqida shunday deydi: u hayot haqiqatiga xos xususiyat, borliq, real hodisalar, ijtimoiy hayot ongidagi tasvirdir. Uning fikricha, san'at tana va ruhning go'zalligini ko'rsatadigan belgidir¹.

Abu Nasr Forobiy serqirra sozanda ham edi. U cholg'u asboblari chalgan, qo'shiq kuylagan, qo'shiq va kuylar yaratgan. "Buyuk musiqa kitobi" olimning musiqa haqida

¹ Көбесов А. Әл-Фарабидің әлемі: көмекші оқу кұралы / А. Көбесов. – Алматы: Санат, 2002. – Б. 176.

ham, fizika va matematika haqida ham yozgan buyuk tarixiy asaridir. Bu yerda musiqa akustikasi muammolari imkon qadar keng yoritilgan, tovushning tabiati, kelib chiqishi, tarqalishiga e'tibor qaratilgan. Bu haqda ko'plab to'g'ri fikrlar mavjud. Musiqaning amaliy (eksperimental) va nazariy (matematik) asoslarini yaratadi, fizik-matematik qonuniyatlarning ma'lum cholg'u asboblari amalga oshirilishi yo'llarini ko'rsatadi. Alloma ilmiy bilishning uchta umumiy nazariy shart-sharoitini belgilab bergan, ular asosida yangi nazariyani yaratdi. Bu shartlar: birinchidan, fanning barcha fundamental asoslarini bilish; ikkinchidan, ushbu tamoyillardan o'sha fanga oid zarur xulosa va natijalarni chiqara olish; uchinchidan, bu ilm haqida hech qachon aytilmagan fikr-mulohazalarni tahlil qila bilish, xatolarni to'g'rilay bilish. Musiqaning matematik nazariyasini ishlab chiqishda olim matematikaning ko'plab fundamental muammolarini yoritgan. Bular: munosabatlar nazariyasi, kombinatoriyal tahlil muammolari, funksional bog'liqliklar va ularning xaritasi, aksiomatika g'oyasi va boshqalar².

Insoniyat tarixida ilmiy tafakkurning uzluksiz rivojlanishi jarayonida «o'z-o'zini bilish» yoki «ruh kuchi» haqidagi fikrlarning shakllanish yo'llarini bilish murakkab muammoga aylanib, avvalo insoniyatni o'z-o'zini bilishga undagan. Insonning o'zini o'zi bilish haqidagi ta'limotining ilk qadami qadimgi dunyo faylasuflaridan boshlangan bo'lsa-da, uni o'z davrida ilmiy tizimga keltirgan Forobiyning faoliyati ayniqsa yaqqol ko'zga tashlanadi.

Jahon sivilizatsiyasi – asrlar davomida to'plangan tarixiy qimmatbaho xazina, yillar o'tsa ham o'z ahamiyatini yo'qotmaydigan qadriyatdir. Bugungi globallashtirilgan sivilizatsiya sharoitida har bir madaniyatning o'ziga xosligi qimmatlidir. Bu jarayonda madaniyatlararo muloqot muhim ahamiyatga ega. Madaniyatlararo totuvlikka yo'l ochgan insonlar merosi, ular orasida Abu Nasr Forobiy merosi alohida o'rin tutadi. Alloma arab-musulmon falsafasiga asos solgan bilimdon olimdir. Al-Kindi arablarni antik falsafa g'oyalari bilan birinchi bo'lib tanishtirdi, lekin Sharqda falsafaning yuksak darajada rivojlanishi al-Forobiy (870-950) nomi bilan bevosita bog'liq.

Abu Nasr Forobiy yoshligidanoq ilm-ma'rifatga moyil bo'lib ulg'aydi. U ilk ma'ruzalarini turk tuprog'ida o'qiydi. Balog'at yoshida ilm qa'riga yetishni orzu qilgan yosh mutafakkir ilm-fan va madaniyatning gullab-yashnagan markazi Bag'dodga jo'nab ketadi. Al-Forobiy o'zining aqli, bilimi – saroyda yashash uchun zarur bo'lgan barcha fazilatlarga qaramay, oddiy hayot kechirishni afzal ko'rgan.

Allomaning kognitiv jarayonlarni o'rganishdagi o'ziga xos xususiyati uning yondashuvi, shaxs yoki voqelik munosabatlarini uyg'unlashtirishga urinishidir. Atrof-muhitni bilish aniq obyektlardan boshlangan bo'lsa-da, bilim umumiyning o'zaro ta'siri ma'nosini yo'qotmaydi. Abu Nasr Forobiyning umumiy va xususiyning birligidan shakllangan dunyoqarashi shakl va materiya o'rtasidagi munosabatni shakllantiradi. Materiyaga bilvosita o'rin bergan va shakl faolligini targ'ib qilgan Arastudan farqli o'laroq, mutafakkir materiyaning vazni shakldan ustun turadi, degan xulosaga keladi. Materiya ("modda") abadiy, u o'zgarmaydi. Shakl ("sura") o'zgaruvchan. Unga substrat - materiya kerak. Materiya bunday ehtiyojlarga javob bermaydi.

² Қабылова А. С. Әбу Наср әл-Фараби мұралы және музыка мәселесі / А. С. Қабылова // Машани А. Көп томдық шығармалар жинағы. 7 том. – Алматы, 2007. – Б. 66–71.

Abu Nasr Forobiy haqiqatga erishish usullari orasida apodeiktik usulni asosiy o‘ringa qo‘yadi. Agar sofistlik sillogizm haqiqatga yaqin bilvosita old shartlardan iborat bo‘lsa, dialektik sillogizmning asosini konkret haqiqiy binolar tashkil qiladi

U e‘tiborimizni inson baxtiga sarflamasak, uning qadri qolmaydi, deydi. Bu yerda u aytayotgan amaliyot G‘arb mamlakatlarida qo‘llanilayotgan hayot tizimini topdi, tabiatshunoslikda katta yutuqlarga erishdi. Ko‘rinib turibdiki, ko‘pgina musulmon davlatlari Abu Nasr Forobiyning ilmiy-falsafiy asarlarini o‘qib, tushunmagan. Chunki bugungi islom olamida na nazariy aqlning, na amaliy aqlning namoyon bo‘lishi yo‘q. Go‘yo u shunchaki chalg‘igandek. Forobiy islom olami uchun saodatli mamlakat xususiyatlarini, hatto, nazariyadan amaliy bosqichga o‘tishgacha ham aniq dalillar bilan ko‘rsatdi.

Forobiy fikricha, umumiy tushunchaning manbai nazariy aqldir. Bu tushuncha ikki ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: 1) amaliyot bilan bog‘liq tushuncha. Masalan: “Adolat yaxshi narsa, xunuklik yomon, degan xulosa amaliy hikmat hisoblansa; 2) amaliyot bilan bog‘liq bo‘lmagan tushuncha, masalan, nomoddiy mavjudot va uning xususiyatlarini yaratgan ijodkor, aql va ruhni moddiy tushunchadan alohida bilish bu turga kiradi. Shuning uchun ham falsafa hikmatni borliq turiga qarab ajratadi: 1) inson irodasi bilan yaratilgan mavjudotlar; 2) shaxs yaratilishiga hech qanday ta’sir ko‘rsatmaydigan mavjudotlar. Qulaylik nuqtai nazaridan, insonning irodasiga ko‘ra mavjud bo‘lgan mavjudotlar amaliy hikmatga tegishlidir. Uning uch xili bor: 1) axloq haqidagi fan; 2) davlat siyosati; 3) oila siyosati va tizimi.

Amaliy hikmatni insonning shaxsiy va ijtimoiy hayoti nuqtai nazaridan uch qismga bo‘lish mumkin. Ular: 1) agar shaxs biror-bir harakatning sodir bo‘lishini boshqalar ishtirokisiz tahlil qilib, tegishli hukm chiqara olsa, u «Axloq fani» deyiladi; 2) biror-bir tadbirda biror kishi boshqalarning ishtiroki va yordamiga muhtoj bo‘lsa, u “Oila siyosati ilmi” yoki “Oila hikmati” deb ataladi; 3) agar shaxs biror faoliyatni yaratishda butun mamlakat fuqarolarining ishtirokini talab qilsa, u “Davlat siyosati” yoki “Davlat hikmati”ga aylanadi.

Nazariy hikmat ham to‘rt qismdan iborat: 1) mantiq; 2) tabiat; 3) matematika; 4) diniy fanlar.

Ushbu bo‘limlar paydo bo‘lishining sabablaridan biri shundaki, biz ularning mavjudligi haqida hech qanday tasavvurga ega emasmiz, shuning uchun ular haqida bilishni xohladik. Ular boshqa fanlarga erishish uchun zarur fanlar ekanligini ham tan oldik. Birinchi bo‘limda mantiq fanining qonuniyatlarini o‘rganish boshqa fanlarni o‘zlashtirishda birinchi qadam bo‘lishi kerakligi aytili. Ikkinchi qismda mavjudotlarning holatini bilish ularning mavjudligini tan olish uchun zarur edi. Bular uch turga bo‘linadi: 1) ular haqida bilmoqchi bo‘lgan mavjudotlar, agar ular bizning e‘tiborimizdan tashqari va undan tashqarida materiyaga ehtiyoj bor desa, “Tabiiy hikmat” deymiz; 2) insonga undan tashqari e‘tibor va materiya kerak bo‘lmasa, u "Ilohiy hikmat"ga tegishlidir; 3) e‘tibordan tashqari materiyaga ehtiyoj tug‘ilsa, bu fan “Matematikaning hikmati” deb ataladi.

Abu Nasr Forobiy islom shariatini qabul qilib, Allohni va diniy asoslarni aql, din va falsafa kuchi bilan bilish mumkin, deb hisoblagan. Ular o‘rtasida ko‘prik qurish va aqlning nazariy kuchini amaliy aql bilan bog‘lash zarur, dedi. Va u inson tabiatining turli kuch va imkoniyatlarini aqlga bo‘ysundirish, eng muhimi, insonga ongni ato etgan Tangrini tan olish orqali ulardan baxt yo‘lida foydalanish zarurligini ko‘rsatdi. U

insoniyat baxti uchun tizimli tafakkurga ham e'tibor bergan. Bundan kelib chiqib, Abu Nasr Forobiy maktabini " mantiqiy falsafa" deb ataymiz. U o'ziga ustoz bo'lgan Arastu ta'siri tufayli mantiq ilmiga alohida ahamiyat bergan, deyish mumkin. Abu Nasr Forobiy yillar davomida Arastu asarlarini ko'p marta o'qib, o'zlashtirgan. Ta'lim-tarbiya bergani uchun " ikkinchi muallim" nomiga loyiq ekanini yozgan edik. Forobiyning " Tafakkurning asosiy nuqtalari" deb nomlangan risolasi keyingi " Orzular shahri" yoki " Saxovatli shahar" asariga asos bo'lgan, degan xulosaga keldik.

Forobiyning ilmiy-falsafiy qarashlari va yo'nalishlari juda murakkab siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlarda shakllangan. Yangi arab xalifaligi, uzoq muddatli bosqinchilik siyosati natijasida vujudga kelgan yangi davlat nafaqat yerlar, mamlakatlar, hududlarni qo'shibgina qolmay, balki islom mafkurasi bilan birlashgan turli madaniyatlarni qo'shib, yangi aralash (sinkretik) madaniyatni vujudga keltirdi. IX-X asrlarda siyosiy-falsafiy tafakkurning rivojlanishi sinfiy va diniy qarama-qarshiliklarning ko'rinishi bo'lgan turli oqim va majmualarning ana shu keskin g'oyaviy kurashida sodir bo'ldi. Bu, birinchi navbatda, reaksiyon va taraqqiyparvar kuchlar, arab xalifaligi manfaatini ko'zlagan rasmiy musulmon diniy yetakchilari bilan tobe va qaram xalqlarning suvereniteti va erkinligidan mahrum bo'lganidan qayg'urayotganlar o'rtasidagi kurash edi. falsafa inson qalbini abadiylashtiradi, oqilona dalillarga asoslanadi, haqiqatni anglashga eng yaqindir, ongli ravishda baxtga yo'l ochadi. Bundan kelib chiqib, u jamiyatni boshqarish funksiyasini faylasuf-menejer bajarishi kerak, deb hisoblaydi. Shundagina davlat xalq davlat yo'nalishini hurmat qilgan holda baxtli va sadoqatli bo'ladi, deb hisoblaydi. Faylasuf va ma'rifatparvar hukmdorning asosiy amaliy vazifalaridan biri falsafa bilan bir qatorda haqiqiy dinga aylangan elitistik bilim sifatida asos solishdir. Forobiygacha arab falsafasida bir qancha oqim va davrlar mavjud edi. VIII asrda diniy falsafa mutakallimlar tomonidan tasdiqlangan. Ular dunyoning oliy siri bo'lmish Allohning mohiyati haqidagi Qur'on tamoyillariga qat'iy amal qildilar, tabiatdagi tabiiy qonun va sabab-oqibat asoslariga qarshi chiqdilar. Mutakallim borliqdagi barcha hodisalar faqat bir xudoning irodasi bilan, Xudoning qudratisiz sodir bo'ladi. Biroq arab xalifaligi va davlatida ilm-fanning rivojlanishi turli qarashlar va e'tiqodlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Oxir-oqibat, ular qat'iy musulmon tamoyillariga (dogmalariga) qarshi yo'naltirildi, ratsionalistik va materialistik qarashlar kuchayishiga sharoit yaratdi. Bunday ilmiy, ratsionalistik yo'nalish tarafdorlari mo'taziliylar, ya'ni ular an'anaviy dindan "alohida" edilar. Ular inson ongi haqiqatga erishishda Xudo oldindan belgilab qo'ygan yo'ldan emas, balki boshqa aql yo'lida bo'lishi kerak, deb hisoblaganlar. Bunday kurash o'sha davrda falsafa va fan rivojida katta ahamiyatga ega edi. Boshqa tomondan, mo'taziliylar Arastuning Xudo haqidagi g'oyasiga qarshi chiqdilar, asta-sekin dunyoning abadiyligi va unda sodir bo'ladigan qonunlarni inkor etdilar. Mo'taziliylarning imomi va rahbari mashhur al-Ash'ariy edi. Forobiyning ilmiy-falsafiy ijodiy faoliyatida mantiq muammolari katta o'rin tutadi. Mantiq fikrlash tizim va fikrini to'liq isbotlashni talab qiladi, shuning uchun Forobiy uni haqiqatni topish va oqlashning yagona yo'li sifatida baholaydi.

"Abu Nasr Forobiy ma'naviy-axloqiy ta'limotining sharq va g'arb madaniy sivilizatsiyasiga ta'siri" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi bo'yicha olib borilgan izlanishlar natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

Abu Nasr Forobiy jahon ilmi va tafakkur tarixida sharaflı o‘ringa ega bo‘lgan buyuk olim va mutafakkirdir. U islomni aqlga asoslangan din deb hisoblagan. Fors, arab, lotin va yunon tillarini o‘rgangan. Ayniqsa, yunon mutafakkirlari Aristotel va Aflotun qarashlarini sintez qilish Suqrot falsafasining asoslarini yoritish uchun ko‘p mehnatqilgan. XVIII asrning oxirigacha kitoblari Yevropa universitetlarida o‘qilgan, fizika, kimyo, tibbiyot, matematika va falsafadagi yutuqlari bilan Yevropa madaniyatiga hissa qo‘shgan buyuk mutafakkirdir. Abu Nasr Forobiy saroy atrofıdagi notinch hayotdan qochishni afzal ko‘rgan, unga zo‘r lavozimlar taklif qilingan bo‘lsa-da, u kunıga bir dirham bilan qanoatlanib, oddiy hayot kechirgan, chunki bu holat unga tashvıhsiz ishlash imkonini bergan. U harbiy qo‘mondon oilasida tug‘ilgan. O‘tiror madrasasida, Shom, Samarqand, Buxoro, so‘ngra Harron, Misr, Halab, Bag‘dodda tahsil olgan. U turkiylarning eng mashhur mutafakkiri, dunyoda ikkinchi ustoz nomini olgan olimdir. Uning davri Buyuk Ipak yo‘li bo‘yidagi shaharlar, jumladan, O‘tiror iqtisodiyoti va madaniyatining rivojlanishi davriga to‘g‘ri keladi. O‘rta Osiyo, Fors, Eron va arab mamlakatlari shaharlariga jahon miqyosida sayohatlar uyushtirib, ko‘plab alloma, mutafakkir, shoir va arboblar bilan uchrashib, suhbatlar olib borgan. Forobiy umrining oxirlarida Misr, Shom, Halab shaharlarini ziyorat qilib, nihoyat Shom shahriga kelib, shu yerda qo‘nim topgan. U shu yerda vafot etadi. Shom shahridagi Kichik darvoza (Bob as-Sag‘ir) yonidagi qabristonga dafn etiladi. Arab xalifaligiga borgan Abu Nasr Forobiy falsafa, mantiq, axloq, tibbiyot, musiqa kabi tanqidiy fanlarni, arab, fors, yunon tillarini puxta egallagan. Aristotel, Platon, Evklid asarlarini tarjima qilgan, sharhlar yozgan. Yevropa olimlari qadimgi yunon falsafasini faqat Abu Nasr Forobiy asarlarini o‘qish orqali tushunishlari mumkin edi. G‘arb olimlari buyuk mutafakkir asarlariga murojaat qilib, Aristotel va Aflotun asarlari bilan yana birlashdilar. Abu Nasr Forobiy davrida islom dini O‘rta Osiyoda jadal tarqalayotgan davrda arab tili ta‘lim va fanning umumiy tili hisoblangan. Shu bois allomaning boy falsafiy merosi arab tilida yozilgan. Shuning uchun ham ko‘pchilik Abu Nasr Forobiyning arab tili olimi sifatida bilishgan. Alloma ona shahriga qaraganda kengroq an‘analarni o‘zlashtirgan. Ungacha uning nomi jahon madaniyati mashhurlari qatoriga yozilmasdi. Madaniyatning, jumladan Sharq, O‘rta Osiyo, Qozog‘iston, Kavkaz xalqlari madaniyatining keyingi rivojlanishiga uning ta‘siri kuchli bo‘lib, uzoq davom etgan. Musulmon Sharqi madaniy hayotida barcha etnik guruhlarning, jumladan, turkiy millat vakillarining faol ishtirok etishi adabiy tilning folklor asosida rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratdi. Turkiy tilda Mahmud Qashg‘ariy va Yusup Balasag‘un ijodida buyuk qomusiy olim Forobiyning ratsionalistik va gumanistik g‘oyalari izlari yaqqol ko‘zga tashlanadi. Forobiyning ijodini davom ettirgan, ilmga ixlosmand shogirdlari ko‘p edi. Ular orasida, birinchi navbatda, O‘rta Osiyoning buyuk olimi Abu Ali ibn Sino nomini tilga olish mumkin. Keyingi davr Sharq olimlari ularni bir-biridan ajratmasdan “Kos Forobiy” deb atashgan. Shuningdek, ulug‘ ustoz ijodi bilan hamohang bo‘lgan buyuk allomalar Beruniy, Bo‘zjoniy, Umar Hayyomlar ham o‘zlarini Forobiyning shogirdlari deb bilganlar. Bu buyuk alloma o‘zidan keyingi ko‘plab mashhur olimlarga ibrat bo‘lganini ko‘rsatadi.

6. O‘tiror shahri joylashgan unumdor vodiya O‘rta Osiyo xalqlarining qadimiy ajdodlari, qir ko‘chmanchilari va shahar aholisi yaqin munosabatlarda bo‘lgan, degan xulosaga kelish uchun asoslari mavjud. Ikkita keng tarqalgan ma‘lumot: shahar 1218 yilda mo‘g‘ullar bosqini paytida vayron bo‘lgan, bu “O‘tiror vayronalari” deb

nomlangan, lekin shahar tezda tiklangan. Bu haqdagi soʻnggi maʼlumot 1405 yil fevralda Amir Temir shu yerda vafot etganida maʼlum boʻlgan. Oʻtiror haqida Ibn Haukal, Abul Fida va Xitoy manbalarida maʼlumotlar bor. Rivoyatga koʻra, Oʻtirordagi kutubxona kitoblar soni boʻyicha mashhur Iskandariya kutubxonasi keyin ikkinchi oʻrinda turadi. Shaharning soʻnggi vayron boʻlishiga XVIII asrda jungʻorlar bosqini sabab boʻlgan. Forobiy davrida butun Oʻrta Osiyo va Turkiston arab xalifaligi taʼsirida edi. Shu bois shahar aholisi savdo-sotiqda islom dinining shakllanishi va rivojlanishiga katta hissa qoʻshgan arab, fors, turk tillaridan foydalangan. Ularning ichida maʼnaviy va ilmiy til arab tili edi. Binobarin, shu shaharda savodxonlikka erishgan, ilm-maʼrifatga ishtiyoqi kuchli Forobiy mazkur uch tilni mukammal bilishi tabiiy edi. Keyinchalik u ilm izlab koʻp joylarga sayohat qiladi. Nihoyat, oʻsha davrda jahon ilm-fanining markazi boʻlgan Bagʻdodga kelib, oʻrnashib oladi. Davrning mashhur olimlari bilan uchrashadi, ular bilan yaqinroq boʻladi. Shundan soʻng u yunon, lotin, sanskrit va boshqa tillarni oʻrganadi. U rivojlangan ilm-fan va sanʼat sohalariga hissa qoʻshib, salmoqli iz qoldirdi. Ilmiy ishlarining soni yuzdan ortiq. Oʻsha asarlarni fan sohalariga ajratadigan boʻlsak, bular: astronomiya, astrologiya, matematika, mantiq, musiqa, tibbiyot, tabiiy fanlar, sotsiologiya, tilshunoslik, sheʼriyat, ritorika, falsafa. Tarixiy maʼlumotlarga koʻra, u 70 ga yaqin tilni bilgan. Koʻp oʻqigan, koʻp izlangan. U falsafa, mantiq, etika, metafizika, tilshunoslik, tabiatshunoslik, geografiya, matematika, tibbiyot, musiqa sohalarida 164 ta risola yozgan. U oʻz asarlarida qadimgi yunon olimlari, ayniqsa, Arastu asarlarini tahlil qilgan. (Aristotelning “Metafizika”, “Kategoriya”, “Birinchi va Ikkinchi Analitika” kabi asosiy asarlariga sharhlar yozgan). Bu masala mantiq, axloq va pedagogika nuqtai nazaridan keng tafovut qilinib, uzviylikda koʻrib chiqiladi. U ruhiy manbalarni qalb uygʻunligi, goʻzallik, qoniqish va baxtdan qidirdi. U “Ilmlarning kelib chiqishi” nomli risolasida matematikaning kelib chiqishi va sabablarini ochib berishga harakat qiladi. Astronomiyaga oid asarlar "Algebra sharh", Buni "Tabiat sirlari va geometrik figuralar tafsilotlari boʻyicha ruhiy hiylalar kitobi" ga kiritish mumkin. Arifmetika yoʻnalishida “Nazariy arifmetikaga qisqacha kirish”, fizika fanidan “Vakuum haqida”, tibbiyot yoʻnalishida “Inson aʼzolari boʻyicha Aristoteldan farqi haqida Galenga qarshi yozilgan risola”, “Buyuk musiqa kitobi” va boshqa asarlari dunyo tan olgan asarlardir. Abu Nasr Forobiyning ilmiy merosi insoniyat xazinasi – tubsiz xazinadir. Hali tarjima qilinmagan pedagogik va psixologik asarlari koʻp. Aytishlaricha, uning asarlari taxminan 150-200 ta, 200 ta boʻlib qolishi ham mumkin. Abu Nasr Forobiyning Aristotelga bosh iringʻab qoʻyganini inkor etib boʻlmaydi. Xuddi shunday, u hamisha Aristotelning eng yaxshi va eng qimmatli gʻoyalarini tanlamasligini inkor etib boʻlmaydi. Lekin biz uchun eng muhimi shundaki, u Aristotel taʼlimotining faqat formal tomoni bilan chegaralanib qolmaydi, u dialektika elementlariga eʼtibor beradi, muammoni maʼlum darajada qarama-qarshi qoʻyadi, tashqi taʼlimotlar oʻrtasidagi bogʻliqlikni isbotlaydi. Musiqani haddan tashqari ishtiyoq bilan oʻrgangan musiqa ilmi bilan shugʻullanuvchi olimlar xatolarini koʻrsatgan Forobiy Aristotel va Al-Kindiy izidan borib, falsafa va fanning barcha sohalarida ulkan yutuqlarga erishadi Forobiy falsafa sohasida yunon mutafakkiri Aristotelning “Kategoriya”, “Metafizika”, “Germenevtika”, “Ritorika”, “Poetika”, “Birinchi va Ikkinchi”, “Analitika”, “Mavzular” va 4 ta soʻfiy asarlariga sharhlar yozgan. Uning asarlari bugungi kungacha ham oʻz ahamiyatini yoʻqotmagan. Shunday qilib, Forobiy Sharq va Gʻarb ilm-fani,

qadimiy madaniyatini tanitishda muhim rol o'ynadi. Uning hayoti va ijodi xalqimiz ziyolilari tomonidan o'rganilib, bir qancha nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari himoya qilingan. Ko'plab monografiyalar, ilmiy to'plamlar nashr etilgan. Uning qator asarlari arab tilidan tarjima qilingan va nashr etilgan.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli farmoni-www.lex.uz
2. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. K. 1. – Toshkent: Yozuvchi, 1996. – 272 b
3. Konfusiy. Suhbat va mulohazalar. (Lun Yuy). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014. -192 b
4. Qo'chqorov V. Milliy o'zlikni anglash va ijtimoiy – siyosiy jarayonlar. – Toshkent: Akademiya, 2007. -156 b